

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 19 (2024)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.19.4

Helena Grochola-Szczepanek

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-1511-0486

Anna Kostecka-Sadowa

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-2287-904X

Tradycje związane z domem wiejskim utrwalone w relacjach mieszkańców Spisza

Słowa kluczowe: analiza korpusowa, kolokacje, leksyka gwarowa, kultura ludowa

Keywords: corpus analysis, collocations, dialectal lexis, folk culture

Wprowadzenie

Dom jest najważniejszym miejscem pobytu człowieka na ziemi, należy do sfery jego elementarnych doświadczeń. Jest symbolem bezpieczeństwa, trwałości i własności. Pojęcie *domu* znajduje się „w samym centrum powszechnie uznanego systemu wartości razem z takimi pojęciami, jak *matka, rodzina, społeczność, kraj, naród, ojczyzna*, z którymi jest powiązane siecią semantycznych zależności” (Bartmiński 2008: 55). Wraz z innymi wartościami kształtuje osobowość człowieka i określa jego udział w życiu społecznym (Rutkowska 2015). *Dom* jest uznawany za „symbol centralny, ponieważ znajduje się w środku świata, a i sam stanowi mikrokosmos – cały świat dla pojedynczego człowieka” (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007: 189).

Dom to kluczowe pojęcie w wielu kulturach świata. Badacz kultury interesują się tematem domu od czasów starożytności. W wyobrażeniach Greków dom istniał jako wspólne miejsce ludzi i bogów, Rzymianie zaś nazywali groby wiecznymi domami. Pojęcie *domu* ma różne wymiary w tradycji biblijnej, m.in. jako wspólnota religijna, jako mieszkanie duszy, jako niebo – miejsce Boga i świętych. Pierwotne koncepcje domu, podlegające wielowiekowym przeobrażeniom i konkretyzacji, mają swoje przedłużenie we współczesnych kulturach świata, w tym także w polskim

dziedzictwie kulturowym. Pojęcie *domu* stało się przedmiotem różnorodnych badań. Z bogatej literatury wymienimy chociaż kilka opracowań. Badania semantyki nazw wartości wiążą się z konwersatorium EUROJOS powstałym w ramach Ośrodka Badań nad Tradycją w Warszawie w 2001 r., a także z Komisją Etnolingwistyczną funkcjonującą przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów Instytutu Sławistyki PAN oraz Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Rezultatem tych działań jest opracowanie *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* pod redakcją Jerzego Bartmińskiego. Tom pierwszy leksykonu (2015 r.) poświęcono zagadnieniu *dom*, prezentując różnorodne koncepty na materiałach z wielu języków. Językowo-kulturowy obraz domu w języku polskim opisują m.in. Jerzy Bartmiński i Iwona Bielińska-Gardziel (2015). W 1995 r. w Zakładzie Etnolingwistyki Uniwersytetu Szczecińskiego zorganizowano interdyscyplinarną konferencję pt. „Dom w języku i kulturze”, której pokłosiem jest tom o tym samym tytule, zredagowany przez Grażynę Sawicką (1997).

Z kolei temat domu wiejskiego prezentują takie teksty jak *Językowy obraz DOMU w etnolekcie łemkowskim. Analiza danych słownikowych* (Misiak 2016) i *Językowy obraz domu w prozie wspomnieniowej Wojciecha Piotrowicza* (Fedorowicz, Geben 2021). Symboliczny wymiar domu wiejskiego przedstawia opracowanie *Dom w tradycji ludowej* (Benedyktowicz 1992), wznowione i wydane pod tytułem *Symbolika domu. Literatura i etnografia* (Benedyktowicz 2023).

Celem niniejszego studium jest analiza językowo-kulturowa tradycyjnych elementów i form życia związanych z domem w środowisku wiejskim. Podstawą badań jest zbiór tekstów mówionych z południa Małopolski (*Korpus Spiski*, 2015–2019). W trakcie analizy materiałów korpusowych będą nas interesować następujące zagadnienia: jakie tradycyjne elementy i formy życia związane z domem są utrwalone w relacjach respondentów gwarowych, w jaki sposób język (a dokładniej mowa) poprzez struktury gramatyczne i semantyczne pozwala dotrzeć do wiedzy kulturowej o domu, jakie znaczenie ma dom, wreszcie – jak zmienił się obraz domu wiejskiego.

Źródło danych i metoda badań

Jak wspomniano, w artykule posłużymy się danymi językowymi z elektronicznego korpusu języka mówionego mieszkańców Spisza. *Korpus Spiski* oparty jest na nagraniach współczesnej mowy, którą posługują się mieszkańcy 15 wsi spiskich w Polsce, bez względu na ich wiek oraz inne parametry. Kolekcja liczy 250 godzin przetranskrybowanych nagrań, co przekłada się na mniej więcej 2 miliony słowoform. Korpus jest multimodalny, anotowany i lematyzowany, umożliwia zatem przeszukiwanie tekstów i nagrań według różnych kryteriów, m.in. lematów, postaci tekstowej, określonych form gramatycznych, metadanych (identyfikator, wiek, płeć, miejscowość, wykształcenie, narodowość) oraz korespondującego fragmentu nagrania (Grochola-Szczepanek, Górski, von Waldenfels, Woźniak 2019; Grochola-Szczepanek 2021).

W korpusie odnajdujemy liczne fragmenty, w których mówcy opowiadają o swoich domach, rodzinach i gospodarstwach. Wiele relacji dotyczy wspomnień z dzieciństwa i młodości w domu rodzinnym oraz ważnych wydarzeń życiowych rozgrywających się w przestrzeni domu. Koncentrujemy się na fragmentach, które odnoszą się

do tradycyjnych elementów domu, prac gospodarskich, wydarzeń rodzinnych i zwyczajów związanych z domem. Podstawową metodą badawczą jest obserwacja szerszych kontekstów związanych z lematami: *dom*, *chałupa*, *izba*. W centrum uwagi znalazła się kolokacja, czyli połączenia wyrazów współwystępujących z wymienionymi leksemami. Nie stawiamy przy tym sztywnej granicy w kwestii odległości występowania kolokatów, mogą one być w bezpośrednim lub dalszym sąsiedztwie leksemów, np.

[1] *Tu jest jego dom rodzinny* (K13-1981-LapszeNizne)¹.

[2] *Dziadkowie dali mu część po prostu z domu* (K10-1972-Dursztyn)².

Rezultaty wyszukiwania danego leksemu lub słowoformy otrzymuje się w postaci tzw. segmentów³. Korpus ma funkcję rozszerzania kontekstu – do czterech segmentów z każdej strony od wyniku wyszukiwania. W ten sposób otrzymuje się dłuższe fragmenty wypowiedzi, składające się w sumie z siedmiu segmentów. Na przykład gdy wpisujemy w wyszukiwarce lemat *chałupa*, otrzymamy ponad tysiąc wyników, które wyświetlają się w formie segmentów. W każdym segmencie obserwuje się określoną słowoformę wyszukiwanego leksemu oraz sąsiadujące z nim wyrazy, np.

[3] *Z tej starej chałupy tu hań brat siedział* (M5-1937-LapszeWyzne).

Poszerzenie kontekstu pozwala zobaczyć treść wypowiedzi w segmentach bezpośrednio ją poprzedzających bądź bezpośrednio po niej następujących, np.

[4] Eksplorator: a gdzie organizowano wesela? // *w domu w domu wszystko, najpierwsze najpierwsze zależy gdzie, tak jak my się żenili, to tak // on szedł do mnie jako z domu, bo to do tych wujków my szli, no to pierwsze my byli u niego na obiedzie tu w domu, bo on stąd pochodzi, z tego domu tu czarnego takiego, co nikt nie mieszka teraz, bo tu brat obok postawiony, ale zmarł już też* (K3-1945-LapszeWyzne) // ***z tej starej chałupy tu hań brat siedział*** (M5-1937-LapszeWyzne) // *noji to tu po po obiedzie, potem obiad my tu zjedli i to wszystko się w domu odbywało // a później po tym obiedzie może tak po południu o o trzeciej czy o której zaś się szło do młodej pani całe i te ludzie wszyscy i to wszystko szło do do tego...* (K3-1945-LapszeWyzne) // *tak się szło że gdzie na przykład ja zostawał jako za zięcia u was, ne to pierwsze my byli w mojej chałupie na obiad, a potem się tam i się zostawało przy tej kochaniu* (M5-1937-LapszeWyzne).

¹ Każdy wynik opatrzony jest identyfikatorem, zawierającym podstawowe metadane o respondencie, np.: K – kobieta, 13 – numer porządkowy, 1981 – rok urodzenia, LapszeNizne (właściwie: Łapsze Niżne) – miejsce zamieszkania. Nazwy miejscowości w identyfikatorach korpus podaje bez polskich znaków oraz w łącznej pisowni, jeśli mają dwa człony.

² Cytaty podajemy w zapisie uogólnionym, zastosowanym w *Korpusie Spiskim* (2015–2019).

³ Segment rozumiany jest przez twórców korpusu jako fragment wypowiedzi respondenta tworzący spójną całość i mający długość mniej więcej jednego zdania (Grochola-Szczepanek, Woźniak 2018: 279).

Dzięki szerszemu kontekstowi można ustalić szczegóły wypowiedzi. Z obserwowanego fragmentu dowiadujemy się, że w rozmowie z eksploratorem uczestniczą dwie osoby: kobieta i mężczyzna. Rezultat wyszukiwania lematu *chałupa*, podany tutaj jako przykład (*Z tej starej chałupy tu hań brat siedział*), sam w sobie nie jest zbyt jasny. Dopiero rozszerzenie kontekstu wskazuje na to, że jest to dopowiedzenie mężczyzny dodane do wypowiedzi jego żony, opowiadającej o przebiegu ich wesela, które odbywało się w dwóch domach, najpierw w domu rodzinnym pana młodego, a potem – panny młodej. Informator, wtrącając tę wypowiedź, chciał dodatkowo objaśnić, w którym miejscu znajduje się jego dom rodzinny. Z całego fragmentu uzyskujemy ciekawe informacje o tym, jak przebiegały kolejne etapy wesela, w którym domu biesiadowano najpierw, a w którym później. Dowiadujemy się, że kolejność odwiedzania domów (weselnych) była uzależniona od tego, które z małżonków opuszczało po ślubie swój dom rodzinny.

Ekscerpcja fragmentów związanych z lematami *dom*, *chałupa*, *izba* prowadzi do wyłonienia dalszych desygnatów mających związek z pojęciem DOMU. Są to m.in. nazwy pomieszczeń, np. *izbeczka*, *pańska izba*, nazwy elementów, np. *próg*, *sosrąb*, nazwy przedmiotów, np. *gromnica*, *obrazy święte*, nazwy typów budynków mieszkalnych, np. *murowanica*, *plazówka*, nazwy organizacji życia domowego, np. *siedzieć w chałupie*, *robić w doma*, nazwy prac gospodarskich, np. *chodzić z kądzielą*, *pruczki*, nazwy ważnych zdarzeń i uroczystości, np. *wywód*, *namowiny*. W sumie zgromadzono ok. 200 nazw, stanowiących mniej więcej 12 tysięcy jednostek tekstowych w korpusie. W opisie przedstawiamy elementy najbardziej charakterystyczne dla obrazu tradycyjnego domu spiskiego.

Dom – przestrzeń tylko do zamieszkania?

Leksemy *dom*, *chałupa*, *izba* zajmują wysokie pozycje na liście rangowej *Korpusu Spiskiego*. Najwyżej notowany rzeczownik *dom* zajmuje 58 miejsce (4112 poświadczeń). *Chałupa* i *izba* znajdują się nieco niżej na liście: *chałupa* – 193 miejsce (1005 poświadczeń), *izba* – 243 miejsce (773 poświadzenia). W odniesieniu do języka ogólnego występują drobne różnice w wymowie tych nazw. Forma *dom* realizowana jest zwykle z samogłoską pochyłą – *dóm*, a w nagłosie nazwy *izba* napotyka się element proteptyczny – *jizba*. Większe różnice zauważa się we fleksji. Rzeczownik *dom* w miejscowniku liczby pojedynczej ma formy *w doma*, *w domie*, a w dopełniaczu liczby mnogiej powszechne jest zakończenie *-ów* – nie tylko w nazwie *dom*, lecz także w nazwach *chałupa* i *izba* (*tych chałupów*, *tych izbów*). Istotną kwestią jest semantyka tych leksemów, ustalenie zakresów znaczeniowych i odpowiedź na pytanie, czy za owymi leksemami stoi to samo pojęcie.

W słownikach ogólnych *dom* definiowany jest głównie jako ‘budynek mieszkalny’, ‘mieszkanie’ oraz ‘rodzina, domownicy’. Odnotowuje się też inne znaczenia: ‘gospodarstwo domowe’, ‘strony rodzinne, ojczyzna’, ‘świątynia’, ‘instytucja’. Pozostałe dwa rzeczowniki mają węższy zakres znaczeniowy. *Chałupa* rozumiana jest głównie jako ‘wiejski dom’, a potocznie również jako ‘prymitywny budynek mieszkalny’ oraz ‘miejsce, w którym się mieszka’. Znaczenie *izby* odnosi się zasadniczo do pomieszczenia w domu lub mieszkaniu, także w szpitalu, np. *izba przyjęć*. Z nazwą *izby* spotykamy

się oprócz tego w różnego rodzaju instytucjach państwowych i społecznych, np. *izba deputowanych, izba lekarska* (por. SJP PWN; WSJP).

W dialektach nazwy te funkcjonują w powszechnie znanym rozumieniu, dodatkowo ukształtowały się znaczenia charakterystyczne dla gwarowej odmiany języka. W słowniku ogólnogwarowym pod hasłem *dom* znajdują się główne znaczenia 'budynek mieszkalny', 'mieszkanie' oraz 'rodzina, domownicy'. Uwagę zwraca połączona definicja, zawierająca kilka znaczeń, która wygląda następująco: 'własne mieszkanie, miejsce stałego pobytu, gniazdo rodzinne, własne gospodarstwo; zagroda, obejście'. W gwarach polskich nazwa *dom* rozumiana jest również jako 'pomieszczenie mieszkalne; izba' oraz 'sień, przedsionek' (SGP 2001: 52–54). Pod hasłem *chałupa* dwa główne znaczenia 'budynek mieszkalny' i 'mieszkanie' podane są w jednej definicji: 'wiejski dom, zwykle drewniany; miejsce zamieszkania, własny kąt'. Ponadto nazwa ta występuje w innych znaczeniach: 'stary, lichy dom', 'czworaki dworskie', 'pomieszczenie wewnątrz domu; izba', 'dom rodzinny, ognisko domowe', 'domownicy' (SGP 1990: 440–442). Hasło *izba* ma dwa znaczenia: 'pomieszczenie mieszkalne w chałupie wiejskiej o różnym przeznaczeniu i funkcji, w zależności od czasu, regionu, sposobu budowania' oraz 'budynek mieszkalny, chałupa, dom' (SGP 2019: 325–327).

W badanych materiałach korpusowych znajdujemy liczne poświadczenia, które wskazują na to, że leksemy *dom, chałupa, izba* rozumiane są w gwarze spiskiej jako 'budynek mieszkalny', np. *nasza stara izba, drewniany dom, murowane chałupy, stać przed izbą, chałupę zwalić, przepisać dom*.

Największą uwagę w danych mówionych zwracają specyficzne kolokacje z leksemami *dom* i *chałupa*, m.in. *mieć konia (krowy, owce, sieczkarnię) w domu (chałupie), w domu (chałupie) były krowy (konie, owce), gnać (pozganiać) krowy (owce, gęsi) do domu (chałupy), zwozić fury do domu (chałupy)*. Widzimy, że nazwy *dom* i *chałupa* mają dodatkowe znaczenie w gwarze spiskiej, które można zdefiniować jako 'gospodarstwo wiejskie należące do jednego właściciela, obejmujące zabudowania gospodarcze, zwierzęta hodowlane, sprzęty gospodarskie', np.

[5] *W każdej chałupie były gęsi. Za moich czasów to w każdej chałupie cosik ktosik miał. Miał krowy [...] w każdej chałupie była krowa [...] w każdej chałupie ta owca była* (M4-1957-Krempachy).

[6] *Tata kosił kosą i my potem grabiami, co się zgarnywało i zwoziło się koniem do domu* (K1-1942-Falsztyn).

[7] *Pojechali, wzięli konie, a krowy to chyba w domu zostały* (K10-1933-LapszeNizne).

Rozumienie *domu* i *chałupy* jako 'mieszkania (a dokładniej: zamieszkiwania, miejsca, w którym się mieszka, miejsca, z którego się pochodzi)' występuje m.in. w tego typu poświadczeniach:

[8] *Tak że mój dziadek ten Jan Chowaniec ten, co wam gadałem, ostatni baca, nie ruszając się z chałupy, cztery razy zmieniał obywatelstwo, cztery razy mu się granica przekładała* (M7-1958-Jurgow).

[9] *Neji tak potem oni tu przyjechali do domu, wystawili dom i tak potem tata jeszcze raz pojechał do Ameryki* (K2-1935-LapszeNizne).

Z innych kontekstów wyłania się kolejne znaczenie – ‘rodzina, domownicy’, np.

[10] *W samym Jurgowie no chyba nie ma chałupy, żeby przynajmniej po maturze ktoś nie był* (K5-1967-Jurgow).

W materiałach korpusowych zakres znaczeniowy leksemów *dom* i *chałupa* jest podobny, w obydwu nazwach występują wspomniane wcześniej definicje. Słowo *izba* funkcjonuje tylko w dwóch znaczeniach: ‘budynek mieszkalny’ i ‘pomieszczenie wewnątrz domu, zwykle kuchnia lub pokój’. Powszechne gwarowe sformułowania typu *gnać krowy do domu (chałupy)*, czyli przypędzać krowy z pastwiska do stajni, nie występuje w połączeniu z *izbą*. Nie można *gnać krów do izby*. Do *izby* można tylko samemu *gnać*, czyli ‘poruszać się szybko w kierunku domu’. Podobnie frazeologizm *siedzieć w domu (chałupie)*, czyli ‘pracować we własnym gospodarstwie, nie mieć zatrudnienia poza gospodarstwem’, nie występuje z leksemem *izba*. Kolokacja *siedzieć w izbie* oznacza ‘przebywać w domu’.

Wydaje się, że wybór połączenia *do domu* lub *do izby* uzależniony jest od tego, gdzie znajduje się osoba mówiąca. Zenon Sobierajski podczas badań na Spiszu zwrócił uwagę, że połączenia *do domu* używane są wtedy, gdy mówiący jest poza obrębem podwórza, w polu, w lesie lub na drodze. „Kiedy natomiast mówiący jest na podwórzu, wówczas nie zaprasza *poće do domu*, lecz wyłącznie *poće do izby*” (Sobierajski 1966: 12). Można z tego wnioskować, że historycznie nazwa *dom* miała szersze znaczenie – obejmowała budynek mieszkalny oraz zabudowania gospodarcze.

Dom – przestrzeń otwarta i bezpieczna?

Fizyczna strona domu (jako budynku) rozpatrywana jest w kontekście wielu cech, np. kształtu, formy, materiału, z którego jest zbudowany, wielkości, położenia (Rutkowska 2015: 64–65).

W obrazowaniu domu rysuje się na pierwszym planie drewniana izba, zwana *płazówką*, zbudowana z płazów, czyli belek obrobionych od góry i od dołu, z pozostaoną naturalną okrągłością boków. W niektórych miejscowościach drewniane fasady izb pokrywano wapiennym tynkiem. Na Spiszu tatrzańskim⁴ charakterystyczne są domy typu zrębowego, zbudowane z drewna okrągłego uszczelnianego mchem, który zwykle pokryty jest warstwą gliny i pomalowany *siwcem*, czyli ultramaryną. Podmurówka izby jest wykonana z kamienia, a całość przykrywa dwuspadowy dach z gontów. Najstarsze budynki nie mają wyprowadzonego na zewnątrz komina. Przewód kominowy kończy się tuż nad powalą kuchni. Dym wychodzi *na izbę*, czyli na strych, gdzie wiszą poćie słoniny, *sadło* ‘tłuszcz podobny do słoniny’, *sołdrzyna* ‘szynka

⁴ Spisz tatrzański – trzy miejscowości należące do gminy Bukowina Tatrzańska: Czarna Góra, Jurgów, Rzepiska.

wieprzowa w całości z kością⁵. W materiałach korpusowych pojawia się *trotówka*. Jest to 'drewniana przybudówka obok domu lub zabudowań gospodarczych, której ściany wypełnione są trocinami'. Służy do celów mieszkalnych lub gospodarczych. Drugim typem budynku mieszkalnego jest tzw. *murowanica*, czyli dom murowany. Wzrastające w ostatnim półwieczu budownictwo murowane z trwalszych materiałów spowodowało eliminację tradycyjnej zabudowy drewnianej (Grabski 2012).

Oprócz podanych wyżej określeń w relacjach respondentów odnotowuje się także nazwy historycznych budynków mieszkalnych, takich jak *czworaki*, *dwór*, *kasztel*, *zamek*. Obiekty te występują w regionie, ale są związane z kulturą dworską.

Obok wiejskiego domu mieszkalnego znajdują się zabudowania gospodarcze, m.in. stajnia, zwana *szopa*, owczarnia, chlew, stodoła, drewnutnia, wiata. Układ budynku mieszkalnego oraz pozostałych zabudowań jest uzależniony od typu lokacji oraz podziału gruntowego w danej wsi. W miejscowościach spiskich spotykamy różne typy zabudowy (Grabski 2012). Jednym z nich jest zabudowa w układzie liniowym, dotycząca całego zespołu budynków w danej wsi, a zwłaszcza jej najstarszej części. Polega ona na tym, że budynki mieszkalne położone są w jednej linii wzdłuż drogi, następnie w pewnym oddaleniu od nich w drugim szeregu znajdują się zabudowania gospodarcze. Ostatni ciąg stanowią stodoły. W niektórych wsiach układ liniowy dotyczy pojedynczych zabudowań i polega na tym, że budynek mieszkalny jest połączony w jednej linii z zabudowaniami gospodarczymi. Spotykane są ponadto zabudowy w kształcie liter „L” lub „U”. Ciekawą formą zabudowy, występującą w tatrzańskiej części Spisza, jest tzw. *okoliczna obora*⁶, mająca kształt czworoboku. W tym układzie budynek mieszkalny położony jest zwykle od południowej strony, *szopa* i stodoły – od zachodniej lub północnej strony, a na pozostałych bokach czworokąta są owczarnia, chlew oraz drewnutnia, wiata, brama i wjazd. Zabudowa tego typu ma prawdopodobnie związek z pasterskimi osadami obronnymi występującymi na północy Rumunii. Wydaje się, że do powstania takich form czworobocznych mogły przyczynić się także lokalne uwarunkowania i chęć ochrony domostwa przed warunkami pogodowymi oraz dzikimi zwierzętami.

W obrazowaniu zabudowań gospodarskich na Spiszu wymienia się dwie specyficzne formy budynków do przechowywania zapasów. Jedną z nich jest tzw. *sypaniec*, budynek o zrębowej konstrukcji ze ścianami zwężającymi się lekko ku górze. Z zewnątrz jego ściany są grubo oblepione gliną lub ziemią, co chroni przechowywaną w środku żywność przed ogniem oraz wysoką temperaturą latem. Konstrukcja dachu jest łatwa do ściągnięcia w razie pożaru. W starych *sypaniach* przechowywano głównie zboże, ale także ziemniaki, mięso zasolone, sprzęty. Drugim charakterystycznym obiektem jest tzw. *dołek*, czyli przydomowa piwnica na ziemniaki i jarzyny. *Dołki* usytuowane są w pobliżu domu. Jak sama nazwa wskazuje, dołek to wykopany w ziemi dół, przykryty drewnianą dwuspadową konstrukcją.

---

⁵ Wyraz *sołdrzyna* jest zapożyczony z języka niemieckiego – *Schoder*, *Scholder* 'szynka'.

⁶ *Obora* w gwarze spiskiej to 'teren między domem a zabudowaniami gospodarczymi; podwórko'.

Zwarta zabudowa domów mieszkalnych oraz pomieszczeń gospodarskich, będąca zwykle następstwem dawnych podziałów rodzinnych majątków, ma także wymiar społeczny. Stanowi bliskie, wręcz rodzinne sąsiedztwo. Najpierw bracia, rodzeństwo, a następnie stryjkowie, wujkowie mieszkający w sąsiednich izbach – wszyscy funkcjonują jak jedna wielka rodzina. Nawet jeśli w kolejnych pokoleniach więzi pokrewieństwa są już dalsze, to sąsiedztwo nadal tworzy silną wspólnotę. Razem wykonują prace gospodarskie, dzielą się sprzętem rolniczym, koźmi, wspólnie wypasają zwierzęta itp. Działają jak wspólnicy w spółce. Odbiciem tego są występujące w relacjach informatorów określenia typu *spólnik* 'sąsiad', *spółstwo* 'sąsiedztwo', *spólać się* 'wykonywać prace gospodarskie razem z sąsiadami', *spółić konie* 'złączyć, zaprzęgnąć razem', *spólać* (krowy, gęsi, owce) 'łączyć zwierzęta z kilku gospodarstw, aby je wspólnie wypasać'. *Spółstwo* jest archaiczną formą wspólnoty osadniczej, jak tłumaczy sam informator:

[11] *Sąsiad to takie świeże słowo, u nas zawsze było spółnik, nie wspólnik, ino spółnik. [...] Spólnik, spółnicy to byli jak gdyby sąsiedzi, a sąsiedztwo to było spółstwo, i do dziś się gada spółstwo budzowskie, spółnik no to nasz spółnik. Może się to i z tego wzięło, że dawno jak ludzie zasiedlali te tereny, no to może organizowali jakieś takie grupy i może to było to, spółili się (M1-1956-CzarnaGóra).*

Tradycyjna izba spiska stanowi otwartą przestrzeń dla odwiedzających, zwłaszcza dla rodziny i sąsiadów, dlatego nie zamyka się jej na klucz. Każdy może wejść do domu bez pukania, np.

[12] *Nie zamykali izby bo jeden drugiemu nic nie wziął bo każdy miał to samo co i jak jeden miał, tak wszyscy mieli. [...] W sześćdziesiątych latach to jeszcze nie zamykała izby, ino tak założyła, wiecie, taki skobel (K7-1933-NowaBiała).*

[13] *Ludzie kluczy nie mieli w ogóle do chałupy, nie zamykało się nigdy domu (M7-1958-Jurgów).*

Pomimo powszechnej otwartości istnieją specjalne okazje, kiedy przestrzeń domowa zarezerwowana jest tylko dla domowników, a osoby spoza domu nie powinny jej przekraczać. W pierwszy dzień świąt Bożego Narodzenia oraz Wielkanocy nie odwiedza się nikogo w jego domu. Każdy pozostaje w swojej chałupie. Ze względu na powagę świąt do minimum ogranicza się także wszelkie prace domowe, np. nie zamiata się izby, nie ścieli się łóżka. Uważa się, że w wigilię nie powinno się przyjmować nikogo w domu, zwłaszcza należy unikać przyjścia kobiety, gdyż to wróży niepomyślność na przyszły rok. Przestrzeń domu jest ograniczona dla odwiedzających, kiedy jest w nim nowo narodzone dziecko. Nikt z obcych nie powinien przychodzić i patrzeć na noworodka oraz położnicę. Zakaz wychodzenia poza przestrzeń domu obowiązywał tradycyjnie również kobietę, która urodziła dziecko i była w połogu. Uchodziła ona za nieczystą i nie mogła brać udziału w spotkaniach religijnych ani towarzyskich.

Dopiero specjalne błogosławieństwo udzielone położnicy przez księdza w kościele, czyli tzw. *wywód*, znosiło ten zakaz.

Wnętrze budynku mieszkalnego stanowi dla jego mieszkańców oswojoną przestrzeń, która jest oddzielona od świata zewnętrznego gankiem, drzwiami, progiem, ścianami, oknami, dachem. Elementy te stanowią granicę między dwiema przestrzeniami, są symbolami bezpieczeństwa i intymności. Z zadaszego ganku domownicy mogą spokojnie obserwować, co dzieje się wokół. Z tego miejsca zwyczajowo po wieczery wigilijnej panny wyczekują przepowiedni na temat ich zamążpójścia. Najpierw same wydają serię przeciągłych dźwięków, co nazywane jest *hujkaniem*, a potem nasłuchują odgłosów z różnych stron, aby dowiedzieć się, z którego kierunku przybędzie kandydat na męża. Wyraźną granicę wiejskiej izby tworzą drzwi i próg. *Dźwierze* do chałupy, jak już wspomniano, nie mają zamka i nie są *zapierane* na klucz. Gdy w środku odbywają się ważne zdarzenia i istnieje obawa przed wtargnięciem do izby nieproszonych gości, drzwi blokowane są drewnianą zasuwą. Zamknięte drzwi chronią od złych mocy, np. położnicę oraz jej dziecko. Na czas *Godów*, tj. świąt Bożego Narodzenia, na futrynie *dźwierzy* przybija się *podłażniczkę*, czyli małą choinkę ozdobioną kolorowymi bibułkami. Rozmówcy wspominają o rzadkim, występującym tylko w niektórych wsiach zwyczaju tłuczenia glinianych garnków w dzień św. Łucji. Młodzi psotnicy rzucają na drzwi sąsiadów garnek wypełniony popiołem. Kiedy właściciel otwiera drzwi, jest zdezorientowany, ponieważ unosi się przed nim tuman kurzu. Wywołuje to rozbawienie u obserwujących psotników.

Wysoki, masywny próg pełni funkcję fizycznej granicy między dwiema przestrzeniami. Przekraczanie progu i otwieranie drzwi uświadamia przybywającym, że wchodzi w inną (domową) przestrzeń. Należy wówczas wykonać symboliczne gesty, pozdrowić imię Boga oraz domowników, np.

[14] *Kiedy my się ze szkoły do domu wracaliśmy, to zaraz za progiem Boga pochwalaliśmy* (K2-1947-CzarnaGóra).

Graniczna rola progu wyłania się w obrzędowości związanej wyprowadzaniem z domu trumny z nieboszczykiem. Na progu następuje symboliczne pożegnanie z domem i dotychczasowym życiem. Podczas wynoszenia ciała zmarłego gospodarza z domu zatrzymuje się trumnę i trzykrotnie lekko uderza nią o próg, np.

[15] *Ten człowiek się żegna i z tym progiem i z tym domem. [...] Uderzając w ten próg żeby pokazać że już się więcej do tego domu nie wróci* (M17-1968-Niedzica).

O mediacyjnym charakterze progu świadczy zakaz zbliżania się do noworodka w domu. Aby przeciwdziałać rzuceniu uroku na dziecko, osoba wchodząca do izby musi rozpocząć przekraczanie progu z prawej nogi, np.

[16] *Była taka zasada, że w tym domu, gdzie było nowonarodzone dziecko i nieochrzczone, przekraczało się próg prawą nogą, nigdy nie lewą* (K9-1955-Niedzica).

Jak chronić dom i domowników?

Aby zabezpieczyć dom przed możliwymi zagrożeniami, stosuje się tradycyjne praktyki, np. wykonywanie znaku krzyża, kropienie wodą, okadzanie, zapalanie świecy. Mieszkańcy domu żegnają się znakiem krzyża w różnych sytuacjach, np. przed jedzeniem, rozpoczęciem pracy, wyjściem z domu, gdyż, jak się mówi, *bez Boga ani do proga*. Gospodyni odciska znak krzyża na chlebie, który następnie wkłada do pieca chlebowego. W ochronie domu pomocne są także specjalne przedmioty i środki. Wszechstronne zastosowanie mają poświęcone w kościele woda, zioła, bazy, gromnica. W każdym domu przechowuje się wodę święconą. Szczególne znaczenie ma poświęcenie nowego domu przed zamieszkaniem, podczas którego domownicy wraz z księdzem modlą się o opiekę Bożej Opatrzności nad domem. Nowe zabudowania gospodarcze kropione są wodą święconą oraz okadzane. Do otaczania wonnym dymem wykorzystuje się spalane zioła, poświęcone uprzednio w święto Matki Boskiej Zielnej (15 sierpnia). Zasuszone zioła w formie bukietów lub wianków, poświęcone w kościele, wiszą wewnątrz i na zewnątrz domów, niekiedy w zabudowaniach gospodarczych. Ich gałązki powtykane są do wiszących na ścianach świętych obrazów lub do modlitewników.

Bardzo ważnym momentem w domostwach wiejskich jest rozpoczęcie wiosennych prac w polu. Wyjeżdżającego pierwszy raz w pole gospodarza kropi się wodą z użyciem gałązki, pokropione zostają także koń, wóz, pług, zboże do wysiewu i ziemniaki do sadzenia. Pokropienia dokonuje zwykle matka lub babcia. W niektórych gospodarstwach praktykuje się także dodatkowo okadzanie dymem ze spalanych ziół. Na koniec wszyscy robią znak krzyża lub odmawiają modlitwę, np.

[17] *Babka zawsze baziczkami święconą wodę pokropili, ojciec tam się przeżegnał, noji jechali na pole* (M8-1960-Kacwin).

Gałązki bazi poświęconych w Niedzielę Palmową wkłada się do przygotowanych na wysiew worków ze zbożem i ziemniakami, potem wtyka się pod pierwszą skibę oranego pola. Czynności te mają zapewnić pomyślność podczas prac polowych oraz zbiorów.

Wodą święconą kropi się krowy wychodzące pierwszy raz na pastwisko, aby były spokojne i zdrowe przez całe lato. Pokropienie wodą i wykonanie znaku krzyża pomaga uspokoić spłoszonego konia. Podobne środki stosuje się, gdy zwierzę (koń, krowa) jest chore. Woda święcona wykorzystywana jest w ważnych życiowych momentach. Rodzice błogosławią parę narzeczonych przed ślubem, kropiąc ich wodą przy użyciu gałązki mirtu. Woda święcona potrzebna jest także do ochrzczenia noworodka w domu, jeśli istnieje obawa o jego życie. Pokropienie wodą święconą podczas tzw. *wyvodu* znosi stan nieczystości u kobiety, która urodziła dziecko, a tym samym – zwalnia ją z zakazu opuszczania domu. Obmycie się w wodzie święconej z zanurzonymi monetami w Wigilię przynosi zdrowie i dobrobyt na cały kolejny rok.

Gromnica, zwana także *gromniczką*, jest świecą poświęconą w święto Matki Boskiej Gromnicznej (2 lutego). Nazwa pochodzi od dwuwyrazowego połączenia *gromna świeca*, zawiera skrócony rdzeń przymiotnikowy *odgromny*, *odgromowy*. Wierzy się, że gromnica ma moc odwracania gromów, tj. odpychania piorunów, czyli chronienia

domostw przed uderzeniem pioruna. Mówi się, że dym ze świecy oraz spalanych bazi idzie prosto do nieba i rozgania chmury. W niektórych domach otwiera się drzwiczki w piecu, aby ułatwić wydostanie się dymu na zewnątrz. Gromnicę zapala się także przy konającym w domu.

Z nielicznych relacji wynika, że bazie przyniesione z kościoła w Niedzielę Palmową obrywa się z gałązek i daje się domownikom do połknięcia. Zabieg ten ma chronić przed przeziębieniami i bólem gardła. W celach zdrowotnych bazie podawane są także zwierzętom.

Czerwona wstążka lub rzecz w tym kolorze, powieszona na płocie przed domem, chroni przestrzeń przed obecnością demonów, boginek, dziwożon. Istoty te pod nieobecność ludzi wykradają z domów jedzenie i podmieniają dzieci. Nie wchodzi do domu, gdy widzą czerwony kolor przed budynkiem.

Istnieje przekonanie, że niektóre osoby mają moc rzucania uroków, czyli wyrządzenia szkody komuś lub czemuś, gdyż *się ktoś popatrzył niedobrym okiem*. Działanie to określa się zwrotami: *porobić (komuś)*, *stać się (komuś coś) z oczu*, *rzucić urok na (kogoś)*, *dostać urok* lub formą rzeczownikową *porobisko*. Ponieważ nie wiadomo, kto ma dobre, a kto złe oczy, stosuje się odpowiednie środki zapobiegawcze. Kiedy do domu położnicy przychodzą odwiedzający, zwykle siostry, matka, matka chrzestna dziecka, to zanim spojrzą pierwszy raz na noworodka, muszą wpieryw popatrzeć na święty obrazek, a następnie: *przepluć bez lewe ramię trzy razy, a potem móc iść ku kołysce*. Moc przeciwdziałania urokowi mają także listki święconego ziela i czerwona wstążeczka, np.

[18] *Baby co jak chciały widzieć dziecko, to przynosiły albo jakisi tam listek święconego ziela albo też czerwoną sznureczkę na szczęście* (K9-1955-Niedzica).

[19] *Kazały babki stare, żeby uwiązać wstążeczkę czerwoną, żeby się urok nie stał, jak tam, że kto przyjdzie, żeby nie patrzył na dziecko, bo potem będzie dziecko płakać* (K4-1931-Jurgow).

Kuchnia – centrum życia

Tradycyjny dom spiski jest jednoizbowy, ma jedno główne pomieszczenie, które pełni funkcję kuchni, ale także sypialni, miejsca prac gospodarskich oraz spotkań towarzyskich. Kuchnia nazywana jest głównie *izbą*, rzadziej – *izbeczką* lub *czarną izbą*. Ta ostatnia nazwa – *czarna izba* – charakteryzuje wygląd kuchni, która nierzadko ma ciemne ściany, m.in. od pary i dymu. *Czarna izba* występuje w opozycji do *białej izby*, czyli pokoju reprezentacyjnego występującego w dwuizbowych nowszych domach. Z *białej izby* nie korzysta się na co dzień, służy ona tylko na specjalne okazje, np. kiedy ksiądz przychodzi po kolędzie. W relacjach respondentów występują także inne określenia tego reprezentacyjnego pomieszczenia, np. *druga izba*, *pańska izba*, *pański pokój*, *paradna izba*, *wielka izba*.

Do kuchni wchodzi się przez sień. Na przeciwległej ścianie izby znajdują się drzwi do *komory*, czyli spiżarni, w której przechowuje się produkty spożywcze. Pomieszczenie,

w którym toczy się całe życie rodziny, jest stosunkowo duże. Ważną jego częścią jest piec. Na *blachach*, czyli płycie kuchennej, gotuje się posiłki dla rodziny. Dolną część pieca używaną do wypieku chleba i kołaczy nazywa się *piecem piekarnym*. Piec w kuchni jest też jedynym źródłem ciepła w domu. Przy piecu znajduje się ława, na której stoją garnki z mlekiem. Stałymi elementami wyposażenia izby są: *stolica* 'nie-wielki stół, przy którym spożywa się posiłki', ławy do siedzenia, drewniana kanapa z funkcją siedzenia i spania, *pościele* 'drewniane łóżka', *pościółka* 'małe łóżko dla dzieci, wsuwane na dzień pod *pościele*', żerdź wisząca w kącie izby pod sufitem z ubraniami domowników. Istotnym elementem drewnianej izby jest gruba belka stropowa biegnąca wzdłuż całej powały, zwana *sosrębem*. *Sosręb* jest wizytówką domu, znajdują się na nim informacje o właścicielu i roku budowy, a także specjalne błogosławieństwo dla rodziny, np.

[20] *Na sosrębie było wypisane, że kto tam fundator, rok budowy tego budynku i tam żeby tam Pan Bóg błogosławił jakieś coś tam coś tam takie było wypisane jeszcze na tym sosrębie, życzenie takie jakby dla rodziny* (M9-1955-LapszeWyzne).

Na jednej ze ścian ustawione są w rzędzie pod sufitem święte obrazy. Do ram obrazów wetknięte są małe obrazki. Na ścianach wiszą makatki z sentencjami typu „Szczęść Boże”.

W izbie toczy się codzienne życie domowników. To tutaj przyrządza i spożywa się posiłki. W tym jednym pomieszczeniu śpi cała rodzina, np.

[21] *Kuchnia i pokój jak była, to było dobrze, ale dużo takich było, co jedna izba była, to była kuchnia i pokój, wszystko spało w jednej izbie i w jednej izbie warzyli. W kuchni my wszystko robili, w pokoju było zimno, tam się nie paliło, bo jak w zimie zapalili to wszystko zwilgło tam my nie palili. Wszystko w tej kuchni* (M3-1929-LapszeNizne).

W izbie wykonuje się tradycyjne prace gospodarskie, takie jak darcie pierza, obróbka, przędzenie oraz tkanie lnu i wełny. Wymienione prace trwają od jesieni do wiosny. Przestrzeń izby wypełnia się wtedy różnorodnymi sprzętami, np. *gręplakiem* 'przyrząd do rozczesywania wełny', *kądziałą* 'kołowrotek do przędzenia lnu, wełny' lub *przędlicą*, *motowidłem*, *snowadłem* 'urządzenie do nawijania nici ze szpul podczas przygotowania osnowy'. Jednym z największych urządzeń są *krosna*, tj. warsztat tkacki, na którym *baby* robią płótno lniane, sukno oraz *pokrowce*, czyli podłużne dywaniki na podłogę, np.

[22] *Tu były krosna zawsze, bo już mama cały rok, to już na tych krosnach robili. [...] Jedna izba taka duża. Był piec, neji cztery pościele, szafa, stół na środku, noji telo było* (K7-1965-Dursztyn).

[23] *Tu robiły baby do Cepelii, potem odwoziły te pokrowce, przywoziły te szmaty [...], te krosna równo stały w tej izbie* (K6-1947-Lapszanka).

W relacjach respondentów przewijają się informacje o wspólnotowej pracy kobiet. Jest to forma wzajemnej pomocy (Siemieńska 1962). Polega ona tym, że grupa kobiet, zwykle z sąsiedztwa lub rodziny, wspólnie wykonuje określone prace gospodarskie. Jedną z takich czynności jest darcie pierza, zwane *pruczkami* albo *poraniem*, *pruciem* lub *skubaniem pierzy*. W zimowe wieczory kobiety spotykają się w kolejnych domach, aby tam pomóc gospodyni *opruć pierze*. Wspólna praca jest okazją do rozmowy, śpiewu, żartów, sprzyja dzieleniu się doświadczeniem i poznawaniu zwyczajów. Jest to także forma spotkania towarzyskiego. Na zakończenie prac gospodyni przygotowuje mały poczęstunek. Przychodzą też *parobcy z harmonią* i odbywa się potańcówka. Innym przykładem wspólnotowej pracy są *prządki*. Kobiety spotykają się w swoich domach i wspólnie przędą len lub wełnę, co wyraża zwrot *chodzić z kądzielą*. Każda uczestniczka przynosi swoją *kądziel* i robi przędę dla siebie, ale praca w grupie jest radośniejsza niż w pojedynkę, uprzyjemniają ją rozmowy i ciekawe historie. Czasem mężczyźni odwiedzają pracujące kobiety i płątają im różne psoty, np.

[24] *To baby miały strasznie roboty, prząść wieczorami. To tak chodziły baby z kądzielą jedna do drugiej, czy i panny. To panny w południe, jak szły na obiad, kawalerzy zauważyli, że tam są panny, one poszły na obiad, to ci łaps kądziele, na jesiony powynosili* (M3-1939-LapszeWyzne).

W niektórych wsiach wspólne przędzenie wykonuje się nie w domach, lecz w specjalnej *kądzielnej izbie*.

W izbie odbywają się też spontaniczne odwiedziny sąsiadów i rodziny, polegające na wspólnym siedzeniu i rozmowach. Taka forma spędzania czasu nazywana jest *posiadami* lub *posiadkami*. Udział w spotkaniach wyrażają także specjalne zwroty: *chodzić po chałupach*, *chodzować na posiady*, *chodzić posiadaować*, *ić posiadzieć*. *Posiady* mają długą tradycję. Zrodziły się z potrzeby przebywania ludzi ze sobą i dzielenia się wiedzą na temat gospodarowania oraz nowości we wsi i regionie. Ważną częścią spotkań są wspomnienia i historie opowiadane przez najstarszych domowników, dziadków. Często pojawiają się w nich dusze zmarłych i tajemnicze stwory.

Tradycyjnym miejscem spotkań sąsiedzkich w okresie letnim są ławeczki przed domami, np.

[25] *Były ławeczki przed każdym domem, przed każdym ogródkiem. [...] Miały czas i babki stare posiedzieć na ławeczkach, i chłopci się pozganiaли* (M16-1962-Niedzica).

Życie człowieka na wsi związane jest trwale z izbą. Tutaj przychodzi on na świat i tutaj kończy swój ziemski byt. W pomieszczeniu tym odbywają się wszystkie najważniejsze zdarzenia z życia człowieka, np. poród, chrzciny, *namowiny* 'oficjalna rozmowa swata z panną i jej rodzicami o planowanych zaręczynach i małżeństwie; zmówiny', wesele, *pogrzebowiny* // *pogrzebiny* 'stypa', np.

[26] *W chałupie się robiło wesele. To, co było w izbie, trza było wszystko powynosić do pola, pościele, wszystko do pola i nakładli stołów w izbie i gościli się* (K9-1944-Czarna-Gora).

Izba stanowi przyjazną przestrzeń nie tylko dla ludzi, lecz także dla zwierząt. Młode przynoszone są do izby, gdy w pomieszczeniach gospodarczych jest za zimno, np.

[27] *Owca się okociła, to przyszło jagniątko do izby [...], bo mu tu było ciepło tu w izbie, bo bali się, że zmarznie, bo to stajnie były takie nie takie jak teraz ciepłe* (K5-1928-Trybsz).

Dom – wartość czy obciążenie?

Posiadanie domu i gospodarki rolnej uważane jest za podstawę właściwego funkcjonowania człowieka mieszkającego na wsi. Informują o tym powtarzające się w wypowiedziach rozmówców sformułowania: *mieć dom (chałupę, izbę, gospodarstwo, gazdówkę), być (siedzieć, mieszkać) na swoim, mieć dach nad głową, mieć strzechę nad sobą*. Majątek rodzinny, czyli tzw. ojcowizna, przechodzi z rodziców na dzieci. Formalne przekazanie dóbr rodzinnych to *zapisanie* lub *przepisanie*. Każda rodzina chce utrzymać majątek w całości, bez podziałów na mniejsze części. Cała ojcowizna przypada zwykle jednemu synowi. Pozostałe dzieci *spląca się*, czyli przekazuje się im ekwiwalent pieniężny lub w naturze. Wybór następcy gospodarza dokonywany jest arbitralnie przez rodziców i nie zawsze jest on pomyślny dla sukcesora. Konieczność prowadzenia gospodarstwa pozbawia go szans na kształcenie się oraz życie poza wsią, np.

[28] *Choćem się chciał uczyć i bardzo mnie świat pociągał, to to że moi ojcowie byli, no gazdowali, byli rolnikami, to tak to wyzierało, że musiałem... Jedno z dzieci musiało potem jakosi tak, że zostanie też na gazdówce i będzie gazdować* (M13-1961-Kacwin).

Dążenie do tego, aby mieć dom i gospodarstwo (lub część), nabiera szczególnej wagi, gdy planuje się założenie rodziny. Według tradycyjnego poglądu zamążpójście traktowane jest jako szansa na uzyskanie domu (miejsca w domu), a ożenek – jako powiększenie własnej gospodarki o posag żony. Posiadanie domu, gospodarki zwiększa szanse na ożenek i wybór kandydatki, np.

[29] *To patrzyło się, kto ma jakie pole, jaką chałupę, coby było lepiej w życiu* (K4-1997-Lapszanka).

Dom jest ważną kartą przetargową w zabiegach matrymonialnych. Namawiając pannę do zamążpójścia, kładzie się nacisk na istotę posiadania własnego domu, np.

[30] *Jacy dziewczę idź, tam będziesz mieć dom. Bodaj był dach nad głową* (K8-1936-Niedzica).

We wspomnieniach informatorów wielokrotnie pojawiają się lata dziecięce z przywoływaniem domu swoich rodziców. Wypowiedzi zaczynające się od sformułowań *u nas, u nas w doma, w doma, w rodzinnym domu, w naszym domu* dotyczą domu rodzinnego. To w nim mieszkają dziadkowie, rodzice i dzieci. Wspólne mieszkanie

wielopokoleniowej rodziny jest naturalnym stanem rzeczy, na co wskazują połączenia czasownikowe: *bywać (mieszkać, siedzieć) z dziećmi (ojcami, dziadkami, mamą, teściową, całą rodziną)*. Dom rodzinny jest miejscem kształtowania się wartości związanych z rodziną i pracą, o czym świadczą sformułowania typu *być nauczone w domu, wynieść (coś) z domu*. Młodzi ludzie uczą się w domu prac gospodarskich oraz szacunku do własnej kultury i mowy.

Zakończenie

Analizowane relacje respondentów gwarowych z *Korpusu Spiskiego* reprezentują współczesną gwarę spiską, zarejestrowaną w latach 2015–2019, i pozwalają na zrekonstruowanie tradycyjnego obrazu domu spiskiego. Starsi mówcy bardzo często odnoszą się do wspomnień domu zapamiętanego z dzieciństwa i młodości, które stanowią niezwykle obszerny i ciekawy materiał. Ze względu na ramy tego tekstu zaprezentowany opis jest zaledwie wyborem zagadnień istotnych z perspektywy kulturowej oraz językoznawczej.

W fizycznym profilu domu spiskiego, oprócz budynku mieszkalnego, wyodrębnia się charakterystyczne dla mowy mieszkańców wsi gospodarstwo wiejskie należące do jednego właściciela, obejmujące zabudowania gospodarcze, zwierzęta hodowlane, sprzęty gospodarskie. Kolokacje leksemów ujawniają, że znaczenie to występuje tylko w nazwach *dom* i *chałupa*, natomiast nie pojawia się w rzeczowniku *izba*. Symboliczny profil pojęcia wskazuje, że dom wiejski stanowi centrum wszystkiego – to środek wspólnotowego życia rodzinnego, ponadto jest on miejscem ważnych zdarzeń i uroczystości, prac gospodarskich, spotkań sąsiedzkich. Dom towarzyszy mieszkańcowi wsi od narodzin do śmierci. Jest sceną, na której toczy się życie człowieka na różnych jego etapach, jest historią losu ludzkiego.

Na koniec wspomnijmy jeszcze, że relacje respondentów o domu przedstawiają także zmiany, jakie dokonały się w budownictwie i sposobie życia w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat. Tradycyjna chałupa wiejska przeobraziła się w dom o charakterze podmiejskim, niemający zabudowań gospodarczych, ponieważ nie prowadzi się tam gospodarstwa rolnego, nie hoduje się krów, owiec i innych zwierząt. Swoje znaczenie tracą frazeologizmy typu *siedzieć w domu (w chałupie)*, *robić w domu (w chałupie)*. W nowej scenerii wsi napotyka się także wille i pensjonaty dla turystów. We współczesnym domu kuchnia nie pełni już funkcji takiego centrum, jakim była w tradycyjnej izbie, gdyż jest wiele innych pomieszczeń, np. salon, pokoje, łazienki. Nie wykonuje się też wspólnotowych prac gospodarskich typu *pruczki, prządky*. Brakuje spontanicznych *posiadów* sąsiedzkich. Nowy dom na wsi staje się pusty i zamknięty. Najważniejsze wydarzenia z życia człowieka (narodziny, wesele, śmierć) odbywają się poza domem – przeniosły się one do odpowiednich zinstytucjonalizowanych domów, np. izby porodowej, domu weselnego, domu pogrzebowego.

Kiedy porównuje się tradycyjny i współczesny dom na Spiszu, zwykle sięga się do opozycyjnych określeń *stary – nowy* (dom, chałupa, izba). Nowy dom to lepszy komfort mieszkania, wiele pomieszczeń, nowe sprzęty i meble. Stara izba ze względu na proste wyposażenie, ograniczoną przestrzeń oraz zużycie różnych jej elementów

postrzegana jest jako miejsce nieatrakcyjne. Zwykle przestaje być przestrzenią mieszkalną. Niekiedy zyskuje nową użyteczność, np. jako miejsce do prac stolarskich. W starym domu pozostają dawne meble, sprzęty gospodarskie oraz dokumenty. *Stara izba* staje się z czasem synonimem dawnego życia, które pamięta się z dzieciństwa, życia związanego z obecnością dziadków i ojców. W pewnym momencie miejsce to zaczyna odgrywać rolę domowego muzeum, w którym najmłodsze pokolenia mogą zobaczyć, jak żyli ich przodkowie.

Rozwiązania skrótów

- SGP 1990 – *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Pracownię Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod kierunkiem J. Reichana, t. III, z. 2 (8): BYĆ–CHAM, Kraków 1990.
- SGP 2001 – *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Pracownię Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod kierunkiem J. Okoniowej, t. VI, z. 1 (16): DOJRZEWANIE–DOM, Kraków 2001.
- SGP 2019 – *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Pracownię Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod kierunkiem R. Kucharzyk, t. X, z. 2 (33): I–IŻYNA, Kraków 2019.
- SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl> (dostęp: 10.02.2024).
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007–, <https://wsjp.pl> (dostęp: 10.02.2024).

Bibliografia

- Bartmiński J. (red.), 2015, *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. I, Lublin.
- Bartmiński J., 2008, *Dom i świat – opozycja i komplementarność*, „Postscriptum Polonistyczne” 1 (1), s. 55–68.
- Bartmiński J., Bielińska-Gardziel I., 2015, *Polski językowo-kulturowy obraz DOMU i jego profile*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. J. Bartmiński, t. I, Lublin, s. 89–121.
- Benedyktowicz D. i Z., 1992, *Dom w tradycji ludowej*, Wrocław.
- Benedyktowicz D. i Z., 2023, *Symbolika domu. Literatura i etnografia*, Kraków.
- Fedorowicz I., Geben K., 2021, *Językowy obraz domu w prozie wspomnieniowej Wojciecha Piotrowicza*, Vilnius University Open Series (2), s. 318–333, <https://www.zurnalai.vu.lt/open-series/article/view/24586> (dostęp: 10.02.2024).
- Grabski M., 2012, *Budownictwo drewniane*, [w:] *Kultura ludowa Górali Spiskich*, red. U. Janicka-Krzywda, Kraków, s. 93–108.
- Grochola-Szczepanek H., 2021, *Od nagrania do korpusu, czyli o metodzie archiwizowania języka mówionego mieszkańców wsi z wykorzystaniem narzędzi lingwistyki cyfrowej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” XVI, 2, s. 54–67.
- Grochola-Szczepanek H., Górski R.L., von Waldenfels R., Woźniak M., 2019, *Korpus języka mówionego mieszkańców Spisza*, „LingVaria” LV/1, s. 165–180.

- Grochola-Szczepanek H., Woźniak M., 2018, *Transkrypcja języka mieszkańców wsi w aplikacji ELAN w Korpusie Spiskim*, [w:] *Historia języka, dialektologia i onomastyka w nowych kontekstach interpretacyjnych*, red. R. Przybylska, M. Rak, A. Kwaśnicka-Janowicz, Kraków, s. 267–278.
- Kąś J., 2015–2019, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–XII, Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz.
- Korpus Spiski, 2015–2019, *Język mieszkańców wsi. Korpus tekstów i nagrań gwarowych*, <https://www.spisz.ijp.pan.pl> (dostęp: 10.02.2024).
- Misiak M., 2016, *Językowy obraz DOMU w etnolekcie łemkowskim. Analiza danych słownikowych*, „*Slavistica Vilnensis*” 60, s. 61–74, <https://www.zurnalai.vu.lt/slavistica-vilnensis/article/view/9931/7771> (dostęp: 10.02.2024).
- Rutkowska K., 2015, *Koncept domu (namai) w języku i kulturze litewskiej*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. J. Bartmiński, t. I, Lublin, s. 61–87.
- Sawaniowska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007, *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej: ginąca cześć kultury europejskiej*, Warszawa.
- Sawicka G. (red.), 1997, *Dom w języku i kulturze*, Szczecin.
- Siemieńska R., 1962, *Z badań nad zagadnieniem trwania i przeobrażania więzi społecznej we wsi spiskiej*, praca magisterska wykonana w Katedrze Etnografii Ogólnej i Socjologii UJ pod kier. K. Dobrowolskiego, Kraków (maszynopis).
- Sobierajski Z., 1966, *Atlas polskich gwar spiskich*, Poznań.

Traditions of a country home preserved in the speech of Spisz inhabitants

Abstract

The article presents a traditional image of a country home in Spisz. The material basis is the electronic corpus of rural speech (Korpus Spiski 2015–2019). The collocations of the lemmas: *dom*, *chałupa*, *izba* were observed during the analysis of corpus materials. The study of collocations allows us to clarify the semantics of lexemes. The names *dom* and *chałupa* have a characteristic dialectal understanding: ‘a rural farm belonging to one owner, including farm buildings, animals and equipment’. This meaning does not occur in the noun *izba*. Semantic and pragmatic structures describing traditional elements and forms of life associated with a country home were extracted from broader contexts. The traditional image of the Spisz home reveals two profiles: physical (residential building, farm) and symbolic (center of community family life, place of important events and celebrations, farm work, neighborhood meetings). Finally, the transformations that have taken place in the farmhouse are mentioned.